

Етнокультурне буття, духовність і світогляд українського селянства

А.Ю. Корнєв

НАРОДНІ УЯВЛЕННЯ ДОБИ Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В СЕМАНТИЧНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНСЬКОЇ ПІСЕННОЇ ЕПІКИ

Актуальність теми зумовлена необхідністю всебічного аналізу творів національної пісенної епіки, яка складалася в період формування етнічної самосвідомості українців, отже містила в собі важливі ментальні структури. Саме вони довгий час залишалися на периферії наукового доробку. Подібна ситуація залежала від цілого ряду причин.

Українська пісенна епіка не залишилася поза увагою українських дослідників і збирачів фольклору, починаючи з видатних культурних діячів XIX – початку XX ст., таких, як І Срезневський, М Максимович, М.Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, І. Франко та ін. Зібрані та опрацьовані тексти дум та історичних пісень ретельно досліджувалися вже протягом першої половини XX ст. У 20-ті роки XX ст. значний внесок у вивчення пісенного фольклору зробили науковці під керівництвом К. Грушевської. На превеликий жаль, їхню діяльність припинили політичні репресії, а результати наукового пошуку тільки відносно недавно стали надбанням широкого кола вчених. Можна сказати, що справжнє повернення до наукових студій з національного фольклору в Радянській Україні відбулося тільки в період так званої „відлиги”. Роботи Л. Гомона та Б. Кирдана [1; 2] стали значним внеском у вітчизняну науку. З того часу і до сучасності у дослідженні української пісенної епіки, зокрема текстів, що стосувалися Хмельниччини, переважав історико-порівняльний метод. Цей факт вже наприкінці 80-х рр. XX ст. дозволив констатувати відомому фольклористу С. Мишаничу: „Ми не маємо повної картини становлення та розвитку українського героїчного епосу, характеру сюжетного та стилізового розмаїття дум на тому чи іншому етапі їх еволюції, зв'язку дум із давньою епічною традицією та всією системою фольклорних жанрів...” [6, 42].

Із здобуттям Україною незалежності історична наука почала заповнювати чисельні лакуни у вивченні „картини світу” української спільноти в добу козаччини [3; 9; 10], однак ситуація з пісенною епікою залишилася практично без змін. Суміжні дослідження і публікації, присвячені ментальній традиції, закладеній в українській пісенній традиції у цілому, не стосувалися пісенної епіки козацької доби. Отже, метою цієї статті є висвітлення народної свідомості часів Хмельниччини у семантичному просторі народних дум та історичних пісень. Це своєрідний підсумок роботи, проведеної автором і частково представленої в ряді публікацій [4]. Об'єктом дослідження є семантичний простір пісенної епіки, предметом – народні уявлення, що формувались у конкретний історичний період.

Отже, виходячи з аналізу пісенних текстів, що висвітлюють події Хмельниччини, автор публікації вважає, що народні уявлення часів національної революції XVII ст. перш за все відображають складні взаємовідносини між категоріями „чужі” та „свої”.

Категорія „чужі” завжди існує у конкретних історичних обставинах. У нашому випадку вона є монолітною тільки на перший погляд. Навіть негативні характеристики дозволяють розрізнити нюанси у ставленні до представників різних етносів і, певною мірою, культур: євреїв, поляків, татар, росіян. Спроба визначення цих відмінностей на матеріалі пісенної епіки, також не має аналогів у сучасній науці.

Історична ситуація склалася перш за все не на користь єврейського етносу на теренах України. Опинившись між поляками та українським населенням, займаючись діяльністю, значною мірою несумісною з релігійними поглядами християн, євреї потрапили в категорію „безумовно чужих”, отже, витіснення євреїв з „козацьких”, тобто українських територій, вважалося однією з чеснот „своїх”. Залишитися на православних християнських землях євреї могли тільки змінивши віру, а разом із цим, як вважалося, і рід занять, і сам життєвий уклад. У той же час слід звернути увагу, що у сатирично-загрозливому зверненні до євреїв, в цьому „викривленому дзеркалі”, проступають контури тривалого і досить мирного спільного життя, знання звичаїв та культурного середовища сусідів-їудеїв.

Звичайно, що „чужими” були і поляки, однак на війні вони представляли бойового супротивника, який, хоча і поступається моральними якостями, та все ж таки є воїном, отже, заслуговує якщо не на повагу, то на увагу. В цьому випадку „чужі” та „свої” зустрічаються на „бранному полі”, їхнє протистояння непримириме, але має свої нюанси. Частіше за все зустрічаються варіанти „військової гри” із дошкульними закличками та бойовим герцем. Особливо підкреслена зневага й ненависть до тієї частини гонорової шляхти, яка вважала українців нижчою кастою. Ці „чужинці” могли бути небезпечними ворогами і навіть отримати тимчасову перемогу, завдяки підступності та чисельній перевазі, тоді „своїм” загрожувала смертельна небезпека, навіть загибель. Подібне протистояння також передбачало вигнання „чужих” за межу „дідизни”, рідної землі, позначеної в пісенній епіці річними кордонами Случ-Вісла.

Татари („татари-турки”) в українській свідомості проходять складний генезис, що вкладається у схему: „чужі – свої – чужі”. Так само, як і у випадку з євреями, через недовіру до „чужих” проглядає спільний досвід не тільки ворожнечі, а й мирного співіснування. З ними можлива навіть домовленість, однак тільки за умов керівництва з боку „своїх” над норавливим та непевним союзником. В думках та піснях таке під силу тільки „батьку-Богдану”, за плечима якого час від часу постає загрозлива для інших „чужих” союзна орда. У

всіх інших випадках татари вкладаються в ту ж саму схему військового протистояння, що і поляки.

З образами росіяні, згідно з темою статті, зустрічаємося подекуди, переважно у зв'язку з постаттю гетьмана Богдана чи у вигляді своєрідного історичного тла, отже вони належать до непевної категорії не зовсім „чужих”, але й не „своїх”. Така непевність відображає конкретні історичні реалії, коли у широких мас населення козацької України не склалося чіткого враження про „союз із Московією” за життя Б. Хмельницького. Єдиним виключно позитивним моментом вбачалася спільна віра, як запорука встановлення мирного життя.

На відміну від „чужих” постаті Б. Хмельницького та полковників у пісенній епіці постають уособленнями ідеальних образів „своїх”, але перше місце, безумовно, посідає харизматична фігура гетьмана Богдана. Саме тому серед усього корпусу дум та пісень відповідного періоду, тексти присвячені Б. Хмельницькому, збереглися найкраще. В окремих дослідженнях зверталася увага і на головні семіотичні коди (символи, за термінологією радянської науки) постаті гетьмана Богдана, хоча і викладені схематично та безсистемно [1; 5].

Очевидний зв'язок почесного прізвиська гетьмана з рослиною „хміль”, що є популярним в народі символом бурного зростання й захоплення оточуючого простору, відзначали майже всі, хто мав справу з гетьманом ще за його життя [8, 416]. Пізніше до цього додалися символи гульгійства, колотнечі, бродіння, що також дозволяли вбачати перенесення ознак, властивих рослині „хміль”, на носія подібного прізвиська. Однак у „народній ботаніці” кожна рослина має, щонайменше, кілька символічних рис і хміль не є винятком із правила. Більше того, в цьому випадку укладачі дум та пісень задіяли весь спектр символів, щоб описати неординарність природи гетьмана й складність його постаті, в той час як дослідники зупинялися лише на загальному констатуванні найпоширеніших асоціацій з властивостями популярної рослини.

З попередніх досліджень зовсім випав еротичний аспект символіки хмелю, задіяний у шлюбній обрядовості. Відносно гетьмана, то еротичний підтекст був закладений у його родинно-шлюбних відносинах, як свідцтво чоловічої сили та моці. Як відомо, у багатьох міфологічних системах світу сексуальна потенція була невід'ємною частиною володаря, свідцтвом його державної сили, особливої „дури влади”. Крім того, в житті Хмельницького його особисті родинні стосунки виходили на велику політичну арену, потрапляючи у свідомість широкого народного загалу, породжуючи чутки й легенди. Нарешті, патріархальне суспільство вважало гетьмана Богдана загальним „батьком”, вдало поєднуючи в цій назві козацьке й загальнонародне світосприйняття. Цей та інші аспекти символіки хмелю становили схему утворення міфологізованої постаті гетьмана. Кожний елемент цієї схеми підкріплені документальними свідченнями, що дозволяє прослідкувати історичну відповідність характеристик Хмельницького фольклорним пісенним аналогам.

За таким же принципом побудований розгляд впливу імені гетьмана на побутування його постаті у народній свідомості. Як і в попередньому випадку, найпростіший семіотичний ряд, побудований за

принципом „богоданості”, залишив значний простір для подальших інтерпретацій іменного семіотичного коду гетьмана. Аналіз текстів дозволив зробити автору такі висновки.

Ім'я Богдан у пісенній епіці частіше за все зустрічається в парі з найменуванням „батько”. За козацькою традицією товариства як родини, символ „батька-Богдана” поширюється на всю українську спільноту. Ця надзвичайна подія, з одного боку, знайшла підтримку у бароковій свідомості, внаслідок реформаційних релігійних процесів, як принцип союзу між Богом та людиною. З іншого, поширення в українській спільноті майже язичницького синкретичного світосприйняття, характерного для селянської громади, дозволяло вбачати в Богдані земного „деміурга”, який хоча і не рівний селянському „Богу-батьку”, але є другим після нього і відповідає перед вищими силами за всю спільноту, як батько патріархальної родини відповідає за членів своєї сім'ї перед громадою.

Своєрідними „апостолами”, відповідно „деміурга” Богдана, виступають його полковники. Звичайно, не всі постаті козацьких полковників, що знайшли відображення у фольклорі, подані рівнозначно. Частина фігурує тільки на рівні згадування імен, але важливий принцип їхнього добору й збереження у народній пам'яті. Всі вони уславилися як захисники прав і свобод українського населення, втілюючи ідею незалежності й самостійності у ворожому оточенні „чужих”. Серед найпопулярніших фігурують Іван Богун, Станіслав Морозенко, Максим Кривоніс, Данило Нечай. Їхні „міфологізовані” постаті також стали об'єктом дослідження. Подібна спроба немає аналогів у вітчизняній та зарубіжній науці, отже цілком самостійна, хоча і спирається на окремі аналізи в плані народної символіки, притаманної для українського пісенного фольклору в цілому.

Іван Богун репрезентує образ намісника Хмельницького, такого, як і гетьман, обдарованого розумом і спритністю. Він ніби завершує формування образу своєрідної „тріїці” у фольклорно-християнському контексті епічного простору: селянський „Бог-батько” – „батько Богдан” – Богун. Навіть ім'я славетного героя повинно нагадувати про божественну підтримку його справи і спорідненість із діями гетьмана Хмельницького.

Станіслав Морозенко, Максим Кривоніс та Данило Нечай в народній свідомості посідають місце мучеників за „правду-справедливість”, важливою складовою частиною якої є належність до православ'я. Феномен народної двовіри полягає в тому, що борці за християнську віру можуть бути характерниками, як М. Кривоніс чи

Д. Нечай. Відповідно і семантичні шари наповнені символами, що трактуються однаково і в християнській, і в язичницькій традиції.

До того ж, через постаті Нечая проводиться традиція родинного голосіння за покійним. В громадському плані важливо, що тужіння за Нечаем та Морозенком переростає межі козацького стану, за ними тужить вся Україна, що свідчить про наявність розуміння боротьби за волю як усенародної справи, вищої за соціальні обмеження. Таким чином, через постаті полковників український народ виявляє свої

патріотичні або „протопатріотичні” [7] відчуття – свідчення важливої віхи становлення української нації.

Отже, народна свідомість найшла відображення у семантичному просторі пісенної епіки, в якій висвітлюється доба Хмельниччини. По-перше, це розподіл світу на полярні категорії „своїх” та „чужих”. В умовах жорстокого військового та ідейного протистояння, перші є носіями найкращих людських якостей, в той час як категорія „чужих” містить протилежні характеристики, хоча і вирізняє деякі відмінності у ставленні до представників різних етносів та культур. По-друге, наявність взаємозв'язку між історичними постатями народних ватажків та їхньою „міфологічною проекцією”. У випадках з гетьманом Богданом та Богуном на міфологізацію їхніх постатей впливає навіть народне осмислення імен та прізвищ цих видатних діячів. Значну роль у своєрідному народному „пантеоні” Хмельниччини відіграють образи мучеників, зокрема до них належать постаті Д. Нечая, М. Кривоноса, С. Морозенка. Їхня люта смерть повинна слугувати символом мучеництва заради православної віри та свободи, заснованої на ідеалах народної „правди-справедливості”.

Результати роботи мають практичну цінність для подальших досліджень культурологічного напрямку на рівні виявлення ментальних засад українського суспільства та створення автентичної „картини світу” відповідної історичної епохи.

1. Гомін Л. (Королевич Л.Д.) *Визвольна війна 1648–1654 рр. у народній творчості*. – К.: Радянська школа, 1960.
2. Кирдан Б. П. *Украинские народные думы*. – М.: Наука, 1962; Кирдан Б.П. *Украинский народный эпос*. – М.: Наука, 1965.
3. Когут З. *Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830*. – К.: Основа, 1996.
4. Корнев А.Ю. *Образи народних ватажків доби Хмельниччини в народній пісенній епіці // Матеріали до української етнології: Зб. наук. пр.* – К.: ІМФЕ, 2002. – В. 215; Корнев А.Ю. *Образи Данила Нечая та Максима Кривоноса в українській пісенній епіці // Культура і сучасність: Альманах*. – К.: ДАКККіМ, 2003. – № 2; Корнев А.Ю. *Постаті Івана Богуна та Морозенка (Станіслава Мрозовицького) в семантичному просторі української пісенної епіки // Культурна спадщина Слобожанщини. Історія та краєзнавство*. – 2004. – № 2; Корнев А.Ю. *Народні ватажки доби Хмельниччини в українській пісенній епіці: семіотичний аспект // Традиція і культура: Матеріали міжнародної наукової конференції (16-17 грудня 2005)*. – К.: Асоціація „Новий Акрополь”. – Частина 2.
5. Крип'якевич І. *Богдан Хмельницький*. – Львів: Світ, 1990.
6. Мишанич С.В. *Принципи наукового видання повного зібрання українських народних дум // Народна творчість та етнографія*. – 1989. – № 5.
7. Мірошніченко П.Я. Т. Г. Шевченко і селянська правда. – К.: НМК ВО, 1992.
8. *Путевые записки Павла Халебского (Алепского) // Чтоб вовек едины были*. – М.: Молодая гвардия, 1987.
9. Сас П.М. *Політична культура запорізького козацтва (кін. XVI – поч. XVII ст.): Автореферат на зд. наук. ступ. доктора іст. наук*. – К., 1998.
10. *Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: Нариси з історії ментальності та національної свідомості*. – К.: Інститут іст. України НАН України, 2001.

С.Г. Ганницький

ВИДАННЯ „КОБЗАРЯ” Т.Г. ШЕВЧЕНКА КОШТОМ ПЛАТОНА СИМИРЕНКА: МАЛОВІДОМІ АСПЕКТИ

Родина Симиренків посідає особливе місце в історії України. Її представники зробили вагомий внесок не тільки у розвиток вітчизняного підприємництва, а й справили помітний вплив на громадське та духовне життя українського суспільства.

Одним із національно свідомих членів родини Симиренків був старший син засновника торгового дому „Яхненків і Симиренка” Федора Степановича Симиренка – Платон. Він за своє 43-річне життя зумів стати висококласним фахівцем цукрової галузі і талановитим конструктором, побудувавши потужну мережу промислових підприємств. Маючи значні прибутки від підприємницької діяльності, він всіляко підтримував український національний рух, в тому числі й фінансово. Приклад цього – сприяння виданню першого шевченківського „Кобзаря”.

Окремі фрагменти обраної нами для вивчення теми знайшли відображення в історіографії [1-9]. Разом з тим перспективним залишається вивчення участі Симиренків у національно-культурному відродженні українців у другій половині XIX ст., що і є метою цієї статті. Об'єкт вивчення – внесок родини Симиренків у національно-культурне життя українців другої половини XIX ст., предмет – їхня фінансова підтримка діячів українського відродження.

1859 рік був знаменним для української інтелігенції, бо відбулося повернення на Батьківщину, як зазначав Борис Олійник, „духовного батька нації, фігури, якій, по суті, немає аналогів у світовій історії – і не тому, що він українець, а тому, що про це говорять світочі світового рівня – Тараса Григоровича Шевченка” [11, 31]. Шевченко відвідав багато місць в Україні, передусім рідну йому Черкащину.

Перебування поета у краї викликало великий інтерес серед земляків, особливо в тих колах, з якими у нього були ще давні знайомства і дружні зв'язки. Серед таких можна виділити А. Козачковського та М. Максимовича [1, 459; 12, 157]. „У кінці червня 1859 року Шевченко переплив на правий берег Дніпра, щоб їхати до рідної Кирилівки, – пише Павло Зайцев, – по дорозі заїхав до Городища, щоб оглянути велику цукроварню колишніх кріпаків Яхненків і Симиренків і познайомитися з їх власниками” [12, 287-290]. Як зазначав М. Чалий, „в то время дела фирмы Яхненка и Симиренка находились в самом цветущем состоянии...” [1, 459].

Перший раз Т. Шевченко пробув у Городищі лише один день, зробив, так би мовити, побіжні оглядини. Другий приїзд був більш тривалим. Управитель заводу О.І. Хропаль влаштував поета в своєму помешканні з необхідними зручностями [2, 75-79]. Платон Симиренко запросив поета на обід. Опісля відбулося ознайомлення з заводськими приміщеннями та промисловим містечком, збудованим спеціально для робітників [14, 6-7]. За свідченням М. Чалого, поет, глянувши на Кіндрата Яхненка, розчулено вимовив: „Батьку! Що ты тут наробыв! и на глазах его показались слезы” [1, 461]. На думку М. Чалого, Тарас Шевченко приїхав до Млієва (міста-Сонця, як ще його називали) за порадою М. Максимовича, який був добре знайомий з Платоном Симиренком та з його